

Біляєва С. О.

ORCID: 0000-0003-3113-7619

доктор історичних наук,

професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
м. Умань, Черкаська область, Україна*

СЕЛЬДЖУЦЬКЕ МИСТЕЦТВО В МАТЕРІАЛАХ ФОРТЕЦЬ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСТАННІХ РОКІВ)

Ключові слова: сельджуцьке мистецтво, архітектура, фортеці, Північне Причорномор'я, Крим, Османська імперія.

Сельджуцька культура на теренах України має різноманітні вияви в архітектурі, зразках монументального та прикладного мистецтва. З появою торків (огузів) на землях Русі (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) в середині XI ст. поступово з'являються базові елементи сельджуцької культури, що належать середовищу торків (огузів). В інвентарі поховань торків XII – початку XIII ст., зокрема на Київщині, фіксуються аналогії до речей Сельджуцької Анатолії. В архітектурі та прикладному мистецтві Русі спостерігається безпосередній вплив класичної сельджуцької культури. Подальший розвиток сельджуцької культури на території українських земель продовжується за часів існування Улусу Джучі та Кримського ханства до 1475 р. Її вплив наявний і в артефактах Південної України османського періоду (кінець XV–XVIII ст.).

У Північному Причорномор'ї сельджуцька культура фіксується в архітектурно-археологічних пам'ятках із заходу (Білгород-Дністровська фортеця) на схід (фортеця Тягинь), з північного заходу (м. Торговиця на р. Синюсі) і далі на південний схід (Мечеть-Могила, с. Юрківка, Запорізька обл.), широко представлена на території Криму. Крім того, у матеріальній культурі регіону простежуються різні елементи сельджуцького декору на прикрасах, предметах побуту, зокрема кераміці.

Характерні риси сельджуцької культури виявляються в культурі фортець Північного Причорномор'я. У західній частині регіону вони фіксуються в Білгород-Дністровській фортеці. Ще за часів існування неукріпленого міста Улусу Джучі (наприкінці XIII – у першій половині XIV ст.) елементи сельджуцького стилю простежуються в декоративному оформленні предметів матеріальної культури: металевих пряжок поясного набору, накладок та ручок глеків з голівками драконів, обручок

(шестикутна зірка), в орнаментах кераміки сграфіто (шестикутна зірка, сполучення плетіння).

З побудовою кам'яної фортеці сельджуцькі елементи декору увійшли до оздоблення інтер'єру приміщень. На своєрідний декор чотирьох віконних та дверних отворів з однотипним орнаментом у вигляді перевитого джгута звернула увагу відома молдовська дослідниця оборонного зодчества М. Шлапак. Крім того, у середині поля першого фрагмента, знайденого біля північної стіни цитаделі, зафіксовані опуклі кружечки та стилізований рослинний елемент, що нагадував пальмету. Плетіння другого фрагмента прикрашені лише опуклими кружечками. На фрагменті третього наличника – невелика квітка лілії між двома симетричними листками. На четвертому фрагменті джгут впирається в оригінальну розетку, у центрі якої шестикутна зірка, прикрашена на кінцях симетричними завитками з кружечками. Ще один фрагмент наличника має рослинний декор із квітами та листками, по краях – рослинний геометричний орнамент. М. Шлапак висловила думку про можливе кавказьке походження архітектурно-декоративного оформлення та зазначила, що базову модель треба шукати у Вірменії та Грузії. Авторка також вказала на аналогії декору у Криму, зокрема на Мангупському замку та на пам'ятках Молдови, як-от у віконному оформленні молдовської церкви в Долхештій-Марі, заснованої в 1481 р. [1, с. 158–161]. Крім того, на плиті з датою 1476 р., прикрашеній особистим гербом молдавського господаря Стефана Великого, також є шестикутна зірка та стилізований рослинний декор з елементами сельджуцького стилю.

Культурна атрибуція декоративного оформлення Білгород-Дністровської (Аккерманської) фортеці була запропонована нами пізніше, у процесі археологічного дослідження фортеці в 1999–2011 рр. Міжнародною експедицією Інституту археології НАН України (кер. С. О. Біляєва). Декоративні деталі фортеці являють собою цілу низку елементів оздоблення та різьблення по каменю (джгутове плетіння, стилізований декор пальмети, лілія, шестикутна зірка та ін.), притаманних пам'яткам сельджуцької культури на території колишнього Сельджуцького султанату, Туреччини загалом, а також на території поширення культури сельджуків, як у центральних осередках, так і на периферії. Кримські пам'ятки з аналогічним сельджуцьким декором належать до XIV–XV ст., молдавські – до останньої чверті XV ст. Не виключено, що в роботах з оздоблення інтер'єру могли брати участь майстри зі Сходу, обізнані на сельджуцьких мотивах різьблення. Сельджуцькі мотиви органічно увійшли й до культури Османського періоду фортеці і простежуються в декорі предметів побуту та прикладного мистецтва, зокрема в декоративному оздобленні люльок для паління XVII–XVIII ст.

Елементи орнаменту сельджуцької культури є і в інвентарі османського періоду Очаківської фортеці, зокрема на люльках для паління. Як і в Аккермані, люльки були імпортом з території Туреччини і, відповідно, були виготовлені місцевими майстрами гончарних спеціалізованих центрів з виробництва люльок у традиціях декорування відповідних виробів.

Значний інтерес у дослідженнях сельджуцької культурної спадщини викликає видатна пам'ятка оборонного зодчества Великого князівства Литовського та Руського, найпівденніша фортеця Київської землі, кордони якої збігалися з узбережжям Чорного моря, – фортеця Тягинь. Вона розташована на острові Велике Городище, що омивається річкою Тягинкою, яка з південного боку протікає паралельно течії Дніпра. На думку М. Єльнікова, наприкінці XIII – у 60–70-х рр. XIV ст. тут функціонувало одне з чотирьох найбільших міст джучидського часу Півдня України [2, с. 89–97]. У 1914 р. на території Великого Городища працював відомий херсонський археолог В. І. Гошкевич. Він проводив розкопки в різних частинах городища, зокрема в східній частині фортеці Тягинь та на могильнику. Що стосується міста, то воно занепало, як Білгород та інші джучидські міста. Проте населення могло залишатися на городищі, тим більше що жодних слідів великої руйнації або пожежі виявлено не було ні В. І. Гошкевичем, ні наступними дослідниками. Крім того, він дослідив західну частину фортеці та цитадель (донжон), побудовану з каменю, розміром 9 x 9 м. Стіни збереглися до висоти 3 м. В. І. Гошкевич також інформував, що навколо цитаделі був завал обтесаного каміння, яке впало з верхніх частин будівлі, у формі прямокутників та квадратів, деякі з каменів були прикрашені прямокутними барельєфами [3, с. 5]. Зразок такого каменю з розкопок В. І. Гошкевича з барельєфом сельджуцького декору аналогічний пізнішим знахідкам.

У 2016–2021 рр. подальші дослідження на острові, насамперед у фортеці Тягинь, було продовжено археологічною Південною Середньовічною експедицією Інституту археології НАН України. Під час робіт на південному та східному боці фортеці були виявлені архітектурні деталі із сельджуцьким декором *in situ*, тобто в конструкції фортеці та розвалах монументальних кам'яних будівель, серед яких був знайдений фрагмент плити з аналогічним декором [с. 36].

Значний інтерес викликає багатоярусна кутова вежа фортеці, розташована в найвищій частині, у південно-західному кутку, що забезпечувала широкий огляд території з видом на р. Дніпро. Північно-західний кут вежі з висоти 0,3 м прикрашав фриз висотою 0,4 м з цільного вапняку, з різьбленим декором у сельджуцькому стилі, аналогічним декору, вже відомому на вищезгаданих деталях. Стіна зі вставкою піднімалась у висоту

від 1,0 до 1,7 м. Крім вставки з вапняку, північна частина була облицьована плоскими плитами, які були продовженням декорованої частини. Одна з плит мала паз, у який могла входити інша архітектурна деталь. І фриз, і окремі декоровані камені з Тягині мають аналоги в Криму (Мангуп та мавзолей Джаніке Ханум на Чуфут Кале), у Білгородській фортеці, а також численних пам'ятках сельджуцької культури в Туреччині.

Ще одна цікава знахідка – фрагмент капітелі колони з сельджуцьким декором. Він був знайдений під час розбирання завалу монументальної споруди всередині фортеці. Аналогічний декор наявний і на капітелі колони з поселення Мечеть-Могила (с. Юрківка, Запорізька обл.). Стиль та елементи декору близькі кримським зразкам, зокрема колонам порталу мечеті хана Узбека (1314 р.) та медресе (1332–1333 рр.) в Солхаті (Старий Крим) [4, с. 284–289]. Як відомо, Тягинська фортеця була побудована наприкінці XIV – на початку XV ст., дещо раніше молдавського етапу розбудови Білгород-Дністровської фортеці, але загалом використання сельджуцького декору в архітектурі фортець-замків Північного Причорномор'я не виходить за межі XV ст.

Література:

1. Білясва С. О., Фіалко О. Є. Загальна характеристика матеріальної культури та питання датування // Фортеця Тягинь. Археологічні дослідження 2019–2021 рр. Київ – Херсон, 2021. С. 27–38.
2. Гошкевич В. И. Раскопки на острове против м. Тягинки // Летопись музея за 1914 год. Вып. 6. Херсон, 1916. С. 2–13.
3. Сльников М. М. Золотоординські міста Нижнього Подніпров'я і Північно-Західного Приазов'я: ступінь та перспективи дослідження // Синьоводська битва 1362 року в контексті середньовічної історії Східної Європи. Наукові записки. Вип. 20. Кіровоград, 2014. С. 89–97.
4. Сасно В. М., Дзюба С. Г. Знахідка капітелі колони часів Золотої Орди в Нижньому Подніпров'ї // Причорноморье, Крым, Русь в истории и культуре: Материалы III Судакской междунар. науч. конф. Київ – Судак : Академперіодика. Т. II. 2006. С. 284–289.
5. Шлапак М. Белгород-Днестровская крепость. Исследование средневекового оборонного зодчества. Кишинев : ARC, 2001. 237 с.